

social pedagogue is revealed. For the first time, the role and essence of the school, friendly to the child, as well as the role of the school's happy educational and upbringing environment in the formation of tolerance and culture of peace in school-age children is revealed. The ways of forming tolerance and culture of peace in the educational and educational processes of the school are revealed, and the features and skills of the tolerant teacher are highlighted.

Key words: tolerance, culture of peace, social pedagogue, factors of child socialization, child friendly school, happy educational and educational environment, parental education, life skills, personality activity.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2018 р.

Прийнято до друку 25.04.2018 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Гавриш Н. В.

УДК 398. 2 [(477) : (470 + 571)]

О. М. Цалапова

ДЕСАКРАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ БАБИ ЯГИ В ТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ В. РУТКІВСЬКОГО «ГОСТІ НА МІТЛІ»

Наприкінці 80-х років ХХ століття, в момент суспільних тектонічних змін, в українських літературознавчих студіях посилюється інтерес до історичного минулого країни, етнографії, культурних надбань і народної творчості. Літературну скарбницю поповнюють жанри літературних легенд, казок, поем тощо. Тож, персонажі народної казки зазнають реінтерпретації й нового потрактування в художній творчості українських митців.

Баба Яга – ключова постать у народному казковому епосі, яка залишається далеко не фрагментарною у сучасному слов'янському полікультурному дискурсі. Образ Яги експлуатується сучасною літературною казкою, фентезі, науковою фантастикою, кіно, мас медіа тощо. Проте в осучаснених інтерпретаціях цей персонаж зазнає суттєвих семантичних модифікацій, в основі яких лежить відмова від традиційного розуміння іпостасі баби яги на користь нових вимог часу до категорії зла.

Мета дослідження – осмислення образу Баби Яги в компаративному дискурсі, враховуючи первісні уявлення про світове зло, його суть і закономірності співіснування з добром, а також виявити рівень і ознаки десемантизації образу в сучасній версії літературних казок.

Серед основних завдань окреслено такі:

- для встановлення первісних витоків образу Яги розглянути особливості категорії «казкове зло» у східнослов'янській етнічній групі (російська, українська), зосередившись на його «жіночому» пантеоні;
- засоби репрезентації образу Баби Яги в сучасному полікультурному просторі: особливості, закономірності;
- зв'язок сучасних версій казкового образу із культурними міфологемами, семантикою даних, їх жанрову інтерпретацію.

Об'єктом наукового пошуку є текст літературної казки «Гості на мітлі» В. Рутківського й чарівні народні казки, які репрезентують образ Баби Яги, відьми (у різних іпостасях). Методологічною базою дослідження стали роботи Д. Максимова, В. Митрофанової, В. Наварської, В. Проппа, О. Потебні, В. Скуратівського, М. Макарова, О. Буслаєва, А. Куна, І. Давидова, С. Махліної та ін., що підтвердили результативність міфопоетичного підходу до аналізу таких літературних явищ.

Сучасна література активно використовує народнопоетичні міфологічні образи, які стали маркерами окремого етносу. Зокрема, образ Яги зустрічаємо в сучасних текстах М. Мокієнко «Як Баби-яги казку рятували», Е. Успенського «Вниз чарівною рікою», А. Усачева «Баба-яга – Золота нога», Т. Алесандрової «Домовичок Кузька», А. Беляніна «Таємний розшук царя Гороха», Дубравки Угрешич «Знесла Баба Яга яєчко», В. Рутківського «Гості на мітлі».

Баба Яга як один із культових казкових персонажів – досить важкий для трактування оскільки має багато складових, різних за своєю природою.

Така складність семантичної кваліфікації образу пов'язана з первісною природою походження, коли етичні категорії добра і зла були не врівноваженими й мали прикладний характер. Слово «яга» – східнослов'янське. Утворюється від *jenga – jega*, відповідно до литовського *pu-engti* – «мучити, здирати шкіру», латиського *igt* – «гніватися», давньоанглійського *inca* – «біль». Первинне значення «неприємна, зла» [1, с. 523]. Дослідники М. Грушевський, М. Фасмер вважають, що слід відхилити спроби тлумачення даного слова як запозиченого з тюркського **āmgā* – «страждати» [2, с. 133].

Згідно народної міфології, Баба Яга, Баба-яга, Язя, Йога, Єгера – богиня смерті, мешканка потойбічного світу Нав (коріння світового дерева), родоначальниця і предкиня усіх відьом у світі. Вона мати вітрів, у неї зберігаються ключі від Сонця. Вітри приводять у рух її ступу; коли вона летить – стогне земля, вітри виють, нечисті дідьки ревуть. Ступа – це немовби грозова хмара, а товкач, яким Яга воює зі своїми недругами, як і в Перуна, - вогненна палиця, кара для нечестивців. [3, с. 19].

Казкова яга – це кістлява потвора, в якій рідке розпатлане волосся, побите сивиною, діряво-гнилі зуби; вона постійно тримає при собі помело, що слугує їй як засіб пересування. Вилупкуваті жаб'ячі очі й горбатий ніс надають Бабі Язі особливо непривабливих і потворних рис. На думку В. Проппа, О. Потебні та інших дослідників вона – сліпа. Проте, це не фізична вада, а, скоріше, ритуальна сліпота – невидимість постатей з іншого виміру (як живі не бачать померлого, так і мертві - яга, кощій, змії – не бачать живого). Баба Яга «винює» героя, доки він не ініційований.

У літературній казці це чи не єдина складова образу, яка також залишається незмінною й формує цілісне уявлення про героя. Зокрема, в тексті казки В. Рутківського Яга змінює зовнішність залежно від ситуації: у повсякденні вона може бути звичайною бабусею Ядвігою Олізарівною, яка збирає трави, варить цілющі відвари, втомлюється, але варто їй відчути «запах» жертви, вона змінюватись до демонічно-страхітливого, навіть потворного, вигляду: «Серце Степанове

стріпнулося і подалося в п'яти: верхи на предметі, що нагадував двірницьку мітлу, сиділа якась розпатлана дивовижа. Довге волосся гадюччям ворушилося навколо голови, гострий гачкуватий ніс сягав підборіддя. Криві і довгі, мов кабанячі ікла, зуби впиралися в нижню губу.

Дивовижна істота ніби відчула, що за нею спостерігають. Вона різко, наче налетіла на якусь перепону, зупинилася і почала озиратися; її волосся стало дибки. Страхітливий, блукаючий погляд все ближче й ближче підкрадався до Горобців. Зненацька зупинився на Степанові і, наче блискавка, спалахнув сліпучим вогнем» [4, с. 15].

Однак, в казці «Гості на мітлі» Яга позбавлена ритуальної сліпоти, адже діє вона не в лімінальній зоні, а профанному вимірі, де не діють казкові закони. Проте у тексті присутні метафоричні натяки на зв'язок Яги з хтонічним і тваринним світом: «І вона хрипко зареготала, майже завила, піднявши до зірок своє висхле, з довгим носом, обличчя. По тому повернулася до СТУПи, скоромовкою пробубоніла кілька загадкових слів і замахала руками так, начебто збиралася злетіти у повітря [4, с. 10].

Народнопоетичні уявлення про ягу імовірно формуються в добу матриархату, на який припадає вірування у Велику Матір, що розповсюдилось серед землеробських племен. Казки свідчать, що даний культ має певну ієрархію: Мати Всесвіту, Мати Земля, втілена у воді або сирій землі, в яблуні, вербі (казкові царівна-жаба, морська царівна, царівна Оленка тощо). Антиподом Великої Матері у трипільській культурі виступає Баба Яга, що уособлює смерть як явище переходу в інший вимір. У стародавні часи приносили Бабі Язі криваву жертву, вважаючи, що вона годує нею двох своїх онучок. Надалі їй інкримінували людоджерство.

Ставлення наших предків до смерті було неоднозначним, оскільки вона сприймалася з одного боку як явище переходу в інший вимір (смерть фізична), з іншого як можливість відлучення душі (тимчасова смерть) з метою набуття нових життєвих перспектив (наприклад, дорослішання юнака). Пропускником в інший вимір була Баба Яга – живий труп, що дозволяє казковому герою пройти обряд ініціації, тобто торкнутися царства мертвих і воскреснути в іншій якості. Характер входження до царства Нав у казці демонструється номенклатурними моделями входження до темного лісу в «хатину на курячих ніжках», куштування їжі Баби Яги, отримання чарівних подарунків.

Ядвіга Олізарівна з казки «Гості на мітлі» також пробує викрасти дівчинку Таню, однак мета цього акту не людоджерство, а скоріше ініціація, посвячення у майбутню «професію» баби яги.

Казкова Яга має власне ім'я і безіменна водночас, бо вона є однією зі складових концепції хтонічного виміру, пропускник до царства мертвих, вона є своєрідною назвою лімінальної казкової зони (зони контакту зі смертю). Власне, й саме ім'я Яга сприймається скоріше як загальна назва, ніж власна. Однак в літературній казці В. Рутківський змінює інформативне поле назви свого героя. У тексті «Гості на мітлі» вона не просто казковий персонаж, а герой зі своїм ім'ям і своєю історією. Звати сучасну баба Ядвіга Олізарівна, вона має дату народження (що позбавляє образ традиційної казкової сакральності), родину, що відмовилась від «незручної» дитини. «Росла ця Катя тихою і

слухняною дитиною. Та собі на горі вродилася вона негарною з лица і ще гірше – хворобливою. А в ті часи хворому та невродливому краще і на світ не з'являтися. Хліб тоді, онучко, ой як важко діставався! Тож кожна хвора дитина була зайвим тягарем в сім'ї. От і докоряли тій Катрусі на кожному кроці, шпигали, кому не ліньки... А одного разу батько взяв її з собою на ярмарку горщики продавати. Він-бо гончарем був... Тож їхали вони, їхали, і захотілося батькові поспати. Дав він Каті в руки віжки і наказав правити кобилчиною. А тут, на лихо, колесо взяло та й відвалилося якраз на кладці через болото. Гладушки плюсь-плюсь та й нема, сам батько лише дивом втримався на возі. Ох і розгнівався ж він за те колесо на Катю! Відшмагав доньку віжками і прогнав геть. Іди, каже, куди хочеш, а додому не вертайся! Щоб я тебе, каже, більше не бачив!.. Згодом, звісно, схопився за голову і кинувся її шукати по всіх усядах. Та хіба можна було знайти когось в ті часи? У нас навколо суцільні болота були і ліси. Так і пропала бідолашна Катя. Мабуть трясовина засмоктала чи в чорторій кинулася. А може, дикий звір розірвав...» [4, с. 85–86]. Конкретизація певного терміну життя героїні позбавляє її статусу вічної богині смерті. Той факт, що в творі «Гості на мітлі» Яга має конкретний вік, порушує хронотопний вимір традиційної казки й семантично наближує образ до іпостасі відьми (вродженої).

Важливим формантом казково-сакрального образу яги є аксесуари й казкові помічники. Атрибутика Баби-Яги яскраво демонструє її приналежність до хтонічного виміру: чорний кіт, що за віруваннями давніх єгиптян є охоронцем царства мертвих; хатка на курячих ніжках, бо птахи відносять душі мертвих в інший вимір, але й сама хатинка більше нагадує труну, аніж приміщення. Основним реманентом є ступа й мітла.

Твір В. Рутківського наповнений казковою атрибутикою й титулатурою, хоча чарівні предмети в тексті, зокрема, ступа й мітла, подані з гумористичними акцентами, як цього вимагає сучасна масова література: «СТУПа – Система точного управління польотом. Принцип її дії поки що не з'ясований» [4, с. 5]. Натомість мітла стає беззаперечним засобом переміщення, що знижує образ Яги – богині смерті – до пересічної відьми: «Коли Таня наважилася розплющити очі, виявилось, що мітла застигла в метрі над землею. Вона злегка погойдувалася, начебто роздумувала, чи варто їй взагалі летіти, а коли летіти, то в який бік.

Сидіти на мітлі було дуже зручно. Точнісінько, як на широкій лаві, та ще й з спинкою. Тої ж миті мітла слухняно піднялася на півметра» [4, с. 179].

Ліс – постійний аксесуар Яги. Казковий ліс не має чіткого опису, бо він – частина містерії, що програмує шлях до країни мертвих. Це наглядно ілюструє міфологія багатьох народностей (міфи Мікронезії, Північної Америки, Давньої Греції тощо. У тексті казки «Гості на мітлі» образ лісу як постійного місця перебування баби яги замінений переліском біля села, який абсолютно позбавлений свого сакрального змісту. Образ же хатинки на ніжках уже не виступає ініціаційним топосом, бо наповнений гумористичним підтекстом: «Посеред галявини стояв невеликий будиночок на довгій журавлиній нозі. Деякий час будиночок похитувався, ніби хотів зберегти рівновагу. Нарешті

повернувся до Тані вікнами» [4, с. 131]. Підміна курячих ніжок журавлиною створює комічний дадаїстичний ефект погойдування, нає у дитячих чукикалках.

Чарівним помічником Ядвіги Олізарівни є чорний кіт Аристарх, далеко не другорядний й фрагментарний персонаж, а приятель і порадник в усіляких капостях і чаклунстві. Він має специфічну зовнішність: «Від узлісся до будинку мчав величезний чорний кіт. Він з розгону подолав живопліт і став оскаженіло гамселити землю обрубком хвоста. Його розкошлана, вся в реп'яхах шерсть тремтіла на худих, запалих боках. Вуха щільно притислися до голови, що розмірами не поступалася Василевій. <>Кіт переводив погляд злісних зелених очей з Тані на Степана, з Степана на Василя – і знову зупинявся на Тані. Кіт начебто вибирав, на кого накинутися першим» [4, с. 24].

З розвитком подій кіт набуває комічної акцентуації, бо незграбно входить у людське й котяче життя: знайомиться з хазяйською кішкою Муркою (яка красою підкорює серце Аристарха), воює з сусідським котятчим загалом, бере участь у місцевому котячому хорі тощо.

Казка В. Рутківського також пропонує сприймати бабу ягу як куратору не тільки лісового демонічного царства, але й domestикованої нечисті. Помічниками Ядвіги Олізарівни у селі виступають домовики, які, незважаючи на любов до своїх господарів, змушені коритися й допомагати язі: «На царині за селом на неї вже чекало тридцять маленьких дідусів (домовиків – зауваження Ц.О.). У кожного з-під пахви виглядала шкуринка хліба чи сухар, густо посипаний сіллю. Дідусі ввічливо розкланювалися один перед одним, вели статечні розмови і час від часу кидали в бік самотньої хатини, що неясно бовваніла на узліссі, тривожні погляди» [4, с. 17].

Розв'язка історії, створеної В. Рутківським, віддзеркалює загальні тенденції літератури кінця 80-х років ХХ століття, коли герої казок повинні були перевиховатись і знайти своє місце у реальному житті: «Ядвіга Олізарівна сиділа за столом. Вона, здавалося, навіть світилася зсередини добротою і вдячністю. Тепер баба-яга скидалася швидше на стареньку бабусю, до якої несподівано приїхали улюблені онуки. І вона от-от підведеться з-за столу, почимчикує до комірчини і повернеться звідтіля з всілякими вареннями, повидлами та іншими неймовірно смачними солодощами, що їх бабусі вміють готувати лише для улюблених онуків» [4, с. 154]. Тож, в цілому образ Яги в тексті казки близький оригіналу, але значно модифікований відповідно до потреб тогочасної дійсності.

Таким чином, літературна казка активно експлуатує зовнішні маркери образу – зовнішність, аксесуари, традиційні фрази, чарівних помічників. Основні ж змістові сакральні компоненти образу залишаються поза увагою авторського потрактування.

Отже, образ баби яги (Ядвіги Олізарівни) попри те, що охоплює окремі міфологічні пласти, має свій узаконений казковою історією ейдос і топос, осучаснене. Цей типаж має неповторний етнічний колорит, свою функцію в розвитку сюжету, але майже позбавлений класичного сакрального змісту. Дещо спрощена функція героя, його місце у чарівній історії.

У цілому казка зберігає фольклорне потрактування образу як одного з важливих складових процесу ініціації, оскільки діти, потенційні жертви Яги, в кінці історії все-таки дорослішають, тобто проходять процес ініціації, хоча й осучасненої: ремонтують хатинку, допомагають Тані вибратися із халепи, domestикують kota Аристарха. Звісно, поза увагою залишається ще багато питань, які потребують подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Шанский Н. И. Краткий этимологический словарь русского языка : пособие для учителя / Н. И. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. – М. : Просвещение, 1971. – 542 с. **2. Грушевський М.** Історія української літератури : В 6 т. 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. 1., К. – С. 330–369. **3. Войтович В. М.** Українська міфологія / В. М. Войтович – К. : Либідь, 2002. – 661, [1] с., іл. **4. Рутківський В.** Гості на мітлі [Текст] : повість / Володимир Рутківський. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. – 240 с.

Цалапова О.М. Десакралізація образу Баби Яги в тексті літературної казки В. Рутківського «Гості на мітлі»

У статті осмислюється проблема модифікації фольклорних образів у літературному просторі ХХ століття. Проаналізовано первісні уявлення про категорію світового порядку, яка має двовекторний характер моральних категорій добра і зла. Стаття розкриває проблему експлуатації образу Баби Яги сучасною літературною казкою, фентезі, науковою фантастикою, кіно, мас медіа тощо. Проте в осучаснених інтерпретаціях цей персонаж зазнає суттєвих семантичних модифікацій, в основі яких лежить відмова від традиційного розуміння іпостасі баби яги на користь нових вимог часу до категорії зла. У статті представлений компаративний аналіз образу яги в казковій історії В. Рутківського «Гості на мітлі» із точки зору співвідношення його з фольклорним первнем. Дослідження доводить, що даний персонаж зазнає значних змін, втрачаючи в сучасному потрактуванні свою сакральну сутність. Також проаналізовано засоби створення комічного ефекту як особливого фактора масової культури ХХ століття.

Ключові слова: фольклор, літературна казка, баба яга, сакральність, модифікація.

Цалапова О. Н. Десакрализация образа Бабы Яги в тексте литературной сказки В. Рутковского «Гости на метле»

В статье осмысливается проблема модификации фольклорных образов в литературном пространстве ХХ века. Проанализированы первобытные представления о категории мирового порядка, которая имеет двовекторный характер моральных категорий добра и зла. Статья раскрывает проблему эксплуатации образа Бабы Яги современной литературной сказкой, фэнтези, научной фантастикой, кино, масс медиа и так далее. Однако в современных интерпретациях этот персонаж претерпевает существенных семантических модификаций, в основе которых лежит отказ от традиционного понимания ипостаси бабы яги в пользу новых требований времени к категории зла. В статье представлен

компаративний аналіз образу яги в сказочній історії В. Рутковського «Гости на метле» з точки зору співвідношення з фольклорним перводжерелом. Дослідження доводить, що даний персонаж зазнає суттєвих змін, втрачаючи в сучасному розумінні свою сакральну сутність. Також проаналізовані способи створення комічного ефекту як особливого фактора масової культури ХХ століття.

Ключові слова: фольклор, літературна казка, баба яга, сакральність, модифікація.

Tsalapova O. Desacralization of the image of Baba Yaga in the text of the literary fairy tale by V. Rutkovskiy "Guests on the broom"

The article comprehends the problem of modifying folklore images in the literary space of the twentieth century. Primitive ideas about the category of the world order, which has a two-vector character of moral categories of good and evil, are analyzed. The article reveals the problem of exploiting the image of Baba Yaga with a modern literary fairy tale, fantasy, science fiction, cinema, the media and so on. However, in modern interpretations, this character undergoes significant semantic modifications, based on the rejection of the traditional understanding of the incarnation of the Yaga woman in favor of the new requirements of time to the category of evil. The article presents a comparative analysis of the image of the yaga in the fairy-tale story of V. Rutkovsky "The guests on the broom" from the point of view of the relation with the folklore source. The study proves that this character experiences significant changes, losing in the modern sense its sacred essence. The article emphasizes that the literary fairy tale of the twentieth century actively uses only external markers of the image - appearance, accessories, magical assistants. The main meaningful sacral components of the yaga image remain on the periphery of the fairy tale story. Also ways of creation of comic effect as especial factor of mass culture of the XX century are analyzed.

Key words: folklore, literary fairy tale, baba yaga, sacredness, modification.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2018 р.
Прийнято до друку 25.04.2018 р.
Рецензент – д.п.н., проф. Чернуха Н. М.

УДК 37.02

С. В. Цінько

**ДОБІР НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ
ЯК ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ПРОБЛЕМА**

Когнітивно-комунікативний та текстоцентричний аспекти сучасної методики навчання концентрують увагу вчителя на правильному добірї навчальних текстів, що є надзвичайно важливим фактором для розвитку вмінь та навичок сприймання і розуміння, реалізації соціокультурної змістової лінії, підкреслення життєвої необхідності аудіювання як засобу активної участі у спілкуванні, пізнанні світу та навчанні.